

Išvados

Komunistiniai režimai Azijoje dar turi valdžią; beje, praktiškai tik čia jie ir belikę. Bet ar egzistuoja *azijinis komunizmas* tokia prasme, kaip jis buvo suvokiamas ir egzistavo Rytų Europoje? Atsakymas neaiškus. Europoje, pvz., Jugoslavijoje, iš esmės ir Albanijoje (ir dar...), komunistinės santvarkos bent jau turėjo vieną bendrą bruožą - tą patį tėvą. Jos visos praktiškai žlugo kartu (netgi Jugoslavijoje ir Albanijoje), kai tas jų tėvas iš tikrųjų pasijuto nekaip; ir jas stebėjo iš arti būdamas kape. Azijoje tokie santykiai įžiūrimi tik tarp Vietnamo ir Laoso, kurių likimai dar atrodo organiškai susiję. Kitur labiausiai sukrečia valdžios užgrobimo ir įtvirtinimo proceso ypatingumas, netgi jei Šiaurės Korėja Stalino laikais buvo savotiška liaudies demokratijos forma, netgi jei Vietnamui lemiamas posūkis į pergalę buvo Liaudies išlaisvinimo armijos priartėjimas prie Tonkino sienų. Azijoje nėra, niekad ir nebuvo tikro komunistinio „bloko“, nebent Pekino troškimuose; nes tam, kad jis būtų, stigo glaudaus ekonominio bendradarbiavimo, plačios vadovaujančio personalo kaitos, specialistų rengimo institucijų, o ypač - tiesioginių ryšių tarp sukarintų policinių aparatų. Tai padaryti buvo mėginama, bet nepakankamai, ir tam pritrūko laiko (išskyrus dar vieną kartą - tarp Laoso ir jo „vyresniojo brolio“ Vietnamo): tarp Kinijos ir Šiaurės Korėjos korėjietiškojo konflikto metu ir šiek tiek po jo; tarp Kinijos ir Vietnamo šeštajame dešimtmetyje; tarp Kinijos ir Pol Poto Kambodžos; tarp Vietnamo ir devintojo dešimtmečio Kambodžos. Visą laiką Azijoje susiduriame tik su *nacionalinėmis* komunistinėmis santvarkomis, iš esmės tu-

rinčiomis savo pačių gynybos sistemą (išskyrus Laosą...), net jei ir kinų (o kartais ir sovietų) pagalba ne kartą buvo lemiama; beje, čia, baigiantis septintajam dešimtmečiui, išvydome „šimtaprocentinius komunistinius“ karus - tarp Vietnamo ir Kambodžos, vėliau tarp Vietnamo ir Kinijos. Auklėjimo, propagandos, istorijos rašymo būdo atžvilgiu vargiai šioje planetoje rastume labiau nacionalistines ir netgi siaurai šovinistines kaip Azijos komunistines santvarkas, kurios visos susikūrė kovoje su imperializmu. Jos turi bent jau tokį bendrą bruožą; blogiausia, kad šis nacionalizmas dažnai nukreipiamas prieš kaimyninę komunistinę santvarką.

Kita vertus, kiekvieną kartą, kai paliečiame politikos detales (ir konkrečiai - čia gvildenamos represijų politikos detales), mus nesiliauja stulbinę panašumai, ir nemaža jų aptarėme ankstesniuose šios knygos skyriuose. Prieš primenant pagrindinius vertėtų iškelti klausimą dėl nagrinėjamų santvarkų lyginamosios *chronologijos* Europoje, kiekvienos iš jų didieji istorijos etapai yra glaudžiai susiję su kitų valstybių tokiais pat etapais, išskyrus Albanijos ir mažesniu mastu - Rumunijos bei Jugoslavijos atvejį. O Azijoje pirmiausia jos visos kuriasi ne tuo pačiu laiku - tarp 1945 ir 1975 m.; tas pasakytina ir apie vykdomas agrarines reformas bei kolektyvizaciją, įskaitant ir Vietnamą, Šiaurės ir Pietų. Tačiau visuomet išlaikoma šių dviejų etapų - agrarinės reformos ir kolektyvizacijos - nuosekli seka atėjus į valdžią (ilgiausias laiko tarpas buvo Kinijoje - visam procesui pririnkė septynerių metų). Politiniu aspektu komunistų partija valdžios užkariavimo laikotarpiu niekuomet neveikia visiškai atvirai: vaidinamas „vieningas frontas“ ir jis pasiekus pergalę dar šiek tiek išlaikomas (Kinijoje - aštuonerius metus), netgi jei paprasčiausiai rūpėtų neatskleisti partijos veikimo, pvz., kaip Kambodžoje iki 1977-ųjų. Tačiau jei *prieš tai* daugelis yra klaidinami pliuralistinės demokratijos pažadais (ir tas prisideda prie komunizmo sėkmės, ypač Vietname), kaukė nukrinta labai greitai *po to*: antai iki 1975 m. balandžio 30 d. Pietų Vietnamo stovykloje kaliniai buvo daugmaž pakenčiamai maitinami ir rengiami, neverčiami dirbti, o vos tik Pietų Vietnamas buvo

„išlaisvintas“, tuojau pat ten sumažinamas maisto davinys, sugriežtinama drausmė, verčiama dirbti iki išsekimo; stovyklos vadovybė šias priemones pateisina taip: „iki šiolei jums buvo taikomas karo belaisvių režimas [...]. Dabar visa šalis išlaisvinta, mes - nugalėtojai, o jūs - nugalėtieji. Turėtumėte jaustis laimingi vien dėl to, kad dar esate gyvi! Po 1917-ųjų revoliucijos Rusijoje visi nugalėtieji buvo išnaikinti“¹. Kai įsigali partijos diktatūra, socialiniai sluoksniai, pamaloninti vieningu frontu (daugiausia intelektualai bei „nacionaliniai“ kapitalistai), gauna kaip botagu į veidą, patiria persekiojimą ir represijas.

Subtilesniu lygmeniu chronologiniai panašumai yra nepastovūs. Šiaurės Korėja po šeštojo dešimtmečio turi savo pačios tempus, ir šis stalinizmo muziejus, regis, ilgą laiką lieka labai izoliuotas. Kinijos kultūrinė revoliucija pasekėjų taip ir nesusilaukė. Kai Jiang Qing žlunga, Pol Potas triumfuoja ir svajoja apie jau keturiolika metų užleistą Didįjį šuolį. Bet visur, kur tik komunistų partija jau yra valdžioje, stalininį laikotarpį paženkлина valymai ir saugumo plėtojimas. XX-ojo suvažiavimo atgarsis kaip bomba visur sukelia mėginimus liberalizuoti politiką, kuri beveik tuojau pat atmetama santvarkų sugriežtinimo naudai, o ekonominiu aspektu - voliuntaristinio ir utopinio niežulio, koks yra Didysis šuolis Kinijoje, jo vietnamietiškojo surogato, korėjietiškojo *Chollima*, naudai. Visur, išskyrus Korėją, devintasis ir dešimtas dešimtmečiai pasižymi tam tikru ekonomikos liberalizavimu: Laose ir Pietų Vietname jis labai ištikimai laikosi po teisybei taip niekada ir neužbaigtos kolektyvizacijos priemonių. Daug greičiau, nei būdavo dažnai sakoma, ekonominis reformizmas priveda prie represijų politikos normalizavimo ir sušvelnėjimo, nors pats procesas banguotas, prieštaringas ir neužbaigtas. Išskyrus Pchenjaną, visur kitur masinis teroras, kaip ir sąmonės standartizavimas, tėra tik prisiminimas, o politiniai kaliniai teišliko tik banalioje pietų amerikiečių (t. y. Kubos. - *Vert. past.*) diktatūroje: Laose, *Amnesty International* duomenimis, bu-

¹Doan, op. cit., p. 302.

vo nuo 6000 iki 7000 politinių kalinių 1985 m., o iki 33 kalinių 1991 m. kovo mėnesį; tie skaičiai proporcingai sumažėjo ir Vietname bei Korėjoje. Nepaisant nieko, mūsų epocha kartais atneša ir gerų naujienų, ir tai savaime rodo, kad peržiūrėti masines žudynes Azijos komunistinėse santvarkose yra ne mažiau įmanoma kaip ir Europos komunistinėse šalyse. Grįžtant prie šios knygos pagrindinės problematikos, *teroras* turėjo savo laiką, dažnai per daug laiko (maždaug iki 1980 m.), ir jis nepaliaujamai, visur vienodai veržėsi į kaskart šlykštesnius nusikaltimus. Šiandieną jis užleido vietą paprasčiausiam *susidorojimui*, daugiausia iš anksto numatytam, jo tikslas - įbauginti ir jis darosi vis labiau ir labiau įprastas vyriausybei, kuriai menkai terūpi visuomenės perauklėjimas.

Tokių chronologinių sutapimų, kurie, viską galutinai susumavus, pranoksta skirtumus, paaiškinimą rasime, pradedant 1956-aisiais, greičiau Pekine nei Maskvoje, ir čia atsakomybė tenka XX-ajam suvažiavimui: jis šokiravo, į jį Mao Zedongas, Ho Chi Minhas ar Kim Il Sungas, lygiai kaip ir Maurice'as Thorezas, žiūrėjo kaip į grėsmę. Ir priešingai, visa tai išryškina Chruščiovo iniciatyvos drąsą. Kiniškasis centras, bent jau nuo Janano laikų, kaip sakyta, visos Azijos komunistams buvo antroji Meka; bet stalininės SSRS prestižas buvo didžiulis, o jos ekonominių ir karinių priemonių svoris nulėmė visa kita. Kinijos intervencija į Korėją, vėliau - jos didžiulė pagalba Vietminui sukelia pirmuosius sukrėtimus, tačiau 1956 m. Mao atsiduria „antirevizionistinės“ stovyklos *de facto*, kuriai nuo tol priklauso Azijos šalys sesės, priešakyje. Kultūrinės revoliucijos klaidos susilpnins kinų dvasinę įtaką; nuo septintojo dešimtmečio vidurio Vietnamo kariniai poreikiai ją stums suartėti su SSRS. Bet chronologija veikia: iniciatyvos plaukia iš Kinijos ir jos dažnai primygtinės. Visos komunistinės santvarkos atrodo kaip viena šeima; tarp Azijos šalių tai dažnai panėsi į klonavimą, pvz., kinų ir vietnamiečių agrarinės reformos.

Jei Chruščiovui brangus „guliašo komunizmas“ privilegio tiek mažai Azijos komunistinių santvarkų, bent jau iki dešimtojo dešimtmečio pradžios, tai todėl, kad jos dar buvo revoliucinių kovų stadi-

joje, ir taip pat todėl, kad jos buvo *ideokratijos*, kokių reta. Pagal konfucianistinę „vardų taisymo“ tradiciją (visur, išskyrus Kambodžą, laikomasi konfucianistinės tradicijos), tikrovė privalo prisitaikyti prie žodžio; Baudžiamajame kodekse svarbiausia - ne tai, ką padarėte, bet iš to išplaukiantis nuosprendis ir jums prikabinama etiketė; taigi kiti vertins jūsų veiksmus pagal šiuos du pastaruosius dalykus. Dvasinę ramybę suteikia ne tiek geras poelgis, kiek teisingas žodis. Iš čia išplaukia šis Azijos komunistinių santvarkų diptikas: perdėtas ideologizavimas, bet taip pat ir voliuntarizmas. Perdėtas ideologizavimas išplaukia iš klasifikuojančio ir reorganizuojančio pompastiškumo, kurį skatina konfucianistinis mąstymo būdas ir totalinio visuomenės perlydymo revoliucinė vizija. Voliuntarizmas, nusitaikęs į dar gilesnę pasaulio transformavimo perspektyvą, nori remtis „teisingomis idėjomis“, tarsi būtų kalbama apie tuos oratoriškus žodžių mūšius, kuriuose pasiekama pergalė, jei priešininkui suduodamas smūgis Mao citata, į kurią atsikirsti nebegalima. Didysis šuolis irgi buvo žodžių festivalis. Be abejo, azijiečių realybės jausmo praradimas turi ribas: kai reali tikrovė vis tiek išlieka, nepaisant ilgų kalbų, - tas nelieka jų nepastebėta. O paskui, kai konstatuojamas per ilgai užtrukusių kalbų bankrotas ir jų sukeltos nesuskaičiuojamos katastrofos, galiausiai jie nebenori girdėti nieko, tik labai antiideologinį Deng Xiaopingo pasakymą: „Nesvarbu, ar katinas juodas, ar pilkas, svarbu, kad jis gaudytų peles“.

Bet tikrasis, didysis Azijos komunistinių santvarkų originalumas yra, be abejo, tas, kad šį perdėtą ideologizavimą ir voliuntarizmą joms pavyko *iš partijos perkelti į visą visuomenę*; to pavyzdžių, be abejonės, galime rasti kad ir stalininėje SSRS. Ten dar jos galėjo perimti dvi tradicijas, tas pačias koordinuotas. Bet sukinintoje Azijoje (t. y. ne tik Kinijoje, bet ir Vietname, Korėjoje) jau ilgą laiką nėra skirtumo, kuris matyti Vakaruose, tarp elito ir liaudies kultūros: beveik nepakitęs konfucianizmas sugebėjo prasiskverbti iš valdančiosios klasės į nuošaliausius kaimus; ir Kinijos kaimuose nuo pat šio tūkstantmečio pradžios įsigalėjo toks nukrypęs nuo normų pa-

protys kaip moterų pėdų deformavimas. Be to, valstybė niekada nesikūrė kaip rišli, atskirta nuo visuomenės ir pagrįsta kompleksiška teise institucija: priešingai įvaizdžiui, kurį jos stengėsi susikurti, kiniško sukirpimo monarchijos beveik niekada neturėjo daugumos formalių įsikišimo priemonių, t. y. to, ką Vakarų karalystės jau turėjo baigiantis viduramžiams². Jos galėjo išgyventi ir valdyti tik susitarusios su savo valdiniais, t. y. gavusios sutikimą ne kažkokia demokratinės konsultacijos forma, o labai plačiai ir giliai skleidžiant politinės moralės, kuri pati sumaniai paremta šeimos ir individualia morale, identiškas normas: tai, ką labai tiksliai išreiškė Mao, pavadindamas „masės linija“. Moralinė (arba ideologinė) valstybė Rytų Azijoje turi ilgą ir turtingą istoriją. Tai valstybė su skurdžiu ir silpnu ekonominiu pamatu; bet jeigu jai pavyksta pajungti kiekvienos grupės, kiekvienos šeimos, kiekvieno individo sąmonę savo pačios normoms ir idealams, jos galybė tampa negirdėta, beribė, nebent įsikištų gamta - nepakeičiamas priešas Mao Didžiojo šuolio metu. Taigi Azijos komunistinės santvarkos siekė sukurti labai *holistines* visuomenes, ir tam ateidavo momentas (be abejo, visur turintis pabaigą). Todėl mums suprantami šie vietnamiečio, kalėjimo prižiūrėtojo, kuris pats buvo kalinys, žodžiai, kuriuos jis jaučiasi turįs teisę išstaugti užsispyrusiam kaliniui: „Tu išdrįsti prieštarauti vyresniajam, kurį paskyrė revoliucija. Vadinasi, tu eini prieš revoliuciją!“³ Todėl mums suprantamas šis nepaprastai kantrus ir atkaklus noras paversiti paskutinius kalinius ir netgi iš Sen Syro išėjusį prancūzų karininką partijos nurodymų propaguotojais ir skleidėjais. Ten, kur rusų revoliucijai nepavyko panaikinti prarajos tarp „jų“ ir „mūsų“, kultūrinė revoliucija iškart įstengė daugelį įtikinti, kad valstybė ir partija - tai taip pat ir jie: kai kuriais atvejais chunveibinai, patys nebūdami komunistų partijos nariais, manė turįs teisę pašalinti iš partijos. Vakarų

² Šiuo klausimu plg., pvz., Yves Chevrier, *L'empire distendu: esquisse du politique en Chine des Qing à Deng Xiaoping*; žr. Jean-François Bayart, *La Greffe de l'État - Trajectoires du politique 2*, Paris, Karthala, 1996.

³ Doan, *op. cit.*, p. 195.

komunistinės santvarkos irgi patyrė, kas yra kritika, savikritika, susirinkimai su nepabaigiamais svarstymais, kanoninių tekstų primetimas. Bet visa tai paprastai būdavo partijos sfera. O Azijoje tos pačios normos taikomos visiems.

Iš viso to išplaukia dvi pagrindinės pasekmės, lemiančios represijų formas. Akivaizdžiausia pasekmė būtų ta, ką mes taip dažnai konstatavome, - jokio teisinio, netgi formalaus, įstatyminio teisingumo šaltinio: viskas yra politika ir tik politika, nieko daugiau. Pavėluotas Baudžiamojo kodekso išleidimas (1979 m. Kinijoje, 1986 m. Vietname) iš tikrųjų rodo didžiojo teroro pabaigą. Kita pasekmė - didelių represijų bangų *masiškas ir kruvinas* pobūdis: jos apima arba visą visuomenę, arba ištikus sluoksnius (valstiečių, miestiečių, intelektualų ir t.t.). Deng Xiaopingo santvarka patvirtino, kad kultūrinė revoliucija „persekiojo“ 100 milijonų kinų, - neįmanomas patikrinti skaičius, - bet ji tikriausiai pražudė ne daugiau kaip vieną milijoną žmonių. Kitoks santykis išlaikytas didžiųjų stalininių valymų metais. Kam vargti žudant, jei galima taip efektyviai terorizuoti? Tas, be abejo, paaiškina ir masiškas *savižudybes* politinių mirčių srityje: darbe pakeisti buvusiais kolegomis, draugais, kaimynais, daugelis žmonių nebeįstengdavo pakelti įtampos savo pačių šeimoje - nebeliko vietos, kur galėtum pabūti vienas su savimi pačiu, o dar ta politinių kampanijų grėsmė.

Mūsų pačių samprotavimai prieina ribą: ji vadinasi Kambodža (ir - gerokai lengvesne forma - Laosas). Į Laosą niekadus nebuvo įsiskverbęs konfucianizmas: jo politinė tradicija gerokai artimesnė Indijai nei Kinijai. Argi tai reiškia, kad šį kartą įsisiautėjusioje kruvinoje visuotinėje prievartoje tik vienas Laosas patyrė išsigandusios valdžios sutrikimą, kai ji mėgino pritaikyti kinų ir vietnamiečių receptus nepasiruošusiems jų priimti gyventojams? Čia dar daug ką reikia ištirti, bet derėtų taip pat ir patikslinti konkrečias šio, laimė, vienintelio eksperimento sąlygas.

Toks buvo mūsų tikslas - išryškinti Azijos komunizmo (ar bent jau sukininto Azijos komunizmo) specifinius bruožus. Šis veikalas skaitytojui geriau atskleis labai glaudžius saitus, kurie, beje, jungia

azijinį komunizmą su pasauline komunistine sistema ir jos sovietiniu vadu. Daugelis mūsų dėmesį patraukusių reiškinų („švaraus lapo“ - absoliutaus visko pradėjimo iš naujo, *tabula rasa* nostalgija; kultas ir manipuliavimas jaunimu) gali būti lengvai aptinkami ir kitur. Taip jau susiklostė, kad komunizmą Europoje ir Azijoje ištikęs labai nevienodas likimas šiandien iškelia klausimą apie įvairius struktūrinius skirtumus, galimus tarp šio pasaulinio fenomeno variantų.

Bibliografija Azijos tema¹

KINIJA (įskaitant TIBETA)

Jasper Becker, *Hungry Ghosts: China's Secret Famine*, London, John Murray, 1996.

Marie-Claire Bergère, *La République populaire de Chine de 1949 à nos jours*, Paris, Armand Colin, 1987.

Marie-Claire Bergère, Lucien Bianco, Jürgen Dômes (vad.), *La Chine au XXe siècle* (t. 1 : *D'une révolution à l'autre 1895-1949*; t. 2: *De 1949 à aujourd'hui*), Paris, Fayard, 1989 ir 1990.

Yves Chevrier, *Mao et la révolution chinoise*, Florence, Casterman/Giunti, 1993.

Jean-Luc Domenach, *Chine: l'archipel oublié*, Paris, Fayard, 1990.

Pierre-Antoine Donnet, *Tibet mort ou vif*, Paris, Gallimard, 1990.

John K. Fairbank ir Albert Feuerwerker (vad.), *The Cambridge History of China* -1. 13: *Republican China 1912-1949*, d. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.

William Hinton, *Fanshen*, Paris, Plon, 1971 (versta iš anglų k.).

Hua Linshan, *Les Années rouges*, Paris, Seuil, 1987.

Ken Ling, Miriam London & Ta-ling Lee, *La Vengeance du ciel: un jeune Chinois dans la Révolution culturelle*, Paris, Robert Laffont, 1981 (originalas - anglų k., 1972).

¹ Čia vardijame tik prieinamus, galinčius būti šaltiniais, kūrinius, pirmenybę teikdami tiems, kurie parašyti prancūzų kalba arba j ją išversti.

Roderic MacFarquhar & John K. Fairbank (vad.), *The Cambridge History of China* - t. 14: *The People's Republic*, d. 1 (1949-1965); t. 15, d. 2: *Révolutions within the Chinese Révolution, 1966-1982*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987 ir 1991.

Nien Cheng, *Vie et mort à Shanghai*, Paris, Albin Michel, 1987 (originalas - anglų k., 1986).

Jean Pasqualini (su Rudolph Chelminski), *Prisonnier de Mao: sept ans dans un camp de travail en Chine*, Paris, Gallimard, 1975 (originalas - anglų k., 1973).

Alain Roux, *La Chine populaire*, t. 1 (1949-1960), t. 2 (1966-1984). Paris, Éditions sociales, 1983 ir 1984.

Wei Jingsheng, *La Cinquième Modernisation et autres écrits du „Printemps de Pékin“*, Paris, Christian Bourgois Éditeur, 1997.

Harry Lu, *Laogai: le goulag chinois*, Paris, leid. Dagorno, 1996 (originalas - anglų k., 1992).

Yan Jiaqi & Gao Gao, *Turbulent Decade: A History of the Cultural Révolution*, Honolulu, University of Hawai'i Press, 1996 (originalas-kinų k., 1986).

VIETNAMAS

Georges Boudarel, *Cent fleurs écloses dans la nuit du Vietnam: communisme et dissidence 1954-56*, Paris, Jacques Bertoin, 1991.

Collectif, *La bureaucratie au Vietnam-Vietnam-Asie-Débat Nr. 1*, Paris, L'Harmattan, 1983.

Jacques Dalloz, *La Guerre d'Indochine 1945-1954*, Paris, Seuil, 1987.

Doan Van Toai, *Le Goulag vietnamien*, Paris, Robert Laffont, 1979.

Daniel Hémery, *Révolutionnaires vietnamiens et pouvoir colonial en Indochine, 1932-37*, Paris, Maspero, 1975.

Stanley Karnow, *Vietnam: A History*, Harmondsworth, Penguin Books, 1984 (vertimas į prancūzų k.: *Viêt-Nam*, Paris, Presses de la Cité, 1984).

David G. Marr, *Vietnam 1945: The Quest for Power*, Berkeley, University of California Press, 1995.

Ngo Van, *Viêt-Nam 1920-1945: révolution et contre-révolution sous la domination coloniale*, Paris, l'Insomniaque, 1995.

LAOSAS

Martin Stuart-Fox ir Mary Koogman, *Historical Dictionary of Laos*, Metuchen & London, Scarecrow Press, 1992.

KAMBODŽA

Elizabeth Becker, *Les Larmes du Cambodge - l'histoire d'un auto-génocide*, Paris, Presses de la Cité, 1986.

David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Révolution since 1945*, New Haven, Yale University Press, 1991.

David P. Chandler, *Pol Pot: Frère Numéro Un*, Paris, Plon, 1993 (originalas - anglų k., 1992).

Ben Kieman, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79*, New Haven, Yale University Press, 1996.

Karl D. Jackson (leid.), *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death*, Princeton, Princeton University Press, 1989.

Marie-Alexandrine Martin, *Le Mal cambodgien: histoire d'une société traditionnelle face à ses leaders politiques 1946-1987*, Paris, Hachette, 1979.

Haing Ngor, *Une odyssée cambodgienne* (kartu su Roger Warner), Paris, Fixot-Filipacchi, 1988 (originalas - anglų k., 1987).

Laurence Picq, *Au-delà du ciel: cinq ans chez les Khmers rouges*, Paris, Bernard Barrault, 1984.

Marek Sliwinski, *Le Génocide Khmer rouge: une analyse démographique*, Paris, L'Harmattan, 1995.

Pin Yathay, *L'utopie meurtrière: un rescapé du génocide cambodgien témoin*, Bruxelles, Complexe, 1989.

Henri Locard, *Le Petit Livre Rouge de Pol Pot*, Paris, L'Harmattan, 1996.